

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА



ВАЦЕБА РОСТИСЛАВ МИРОЛЮБОВИЧ

УДК 94(=367:430):[321.1/.5+35.071+323.2]“07/09”

**РАННІ ДЕРЖАВИ ДРУЖИННОГО ТИПУ
У СЛОВ'ЯНСЬКОМУ ПОЛАБ'І
(КІНЕЦЬ VIII – ПЕРША ТРЕТИНА X СТ.):
СИСТЕМА ВЛАДИ І ЇЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ**

Спеціальність: 07.00.02 – Всесвітня історія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Львів – 2019

Дисертацією є кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Робота виконана на кафедрі історії середніх віків та візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
ВОЙТОВИЧ ЛЕОНТІЙ ВІКТОРОВИЧ,
Львівський національний університет
імені Івана Франка,
завідувач кафедри історії
середніх віків та візантиністики.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук
ГОЛОВКО ОЛЕКСАНДР БОРИСОВИЧ,
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка,
професор кафедри всевітньої історії;

кандидат історичних наук, доцент
РУДЬ МИКОЛА ОЛЕКСІЙОВИЧ,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
доцент кафедри історії
стародавнього світу та середніх віків.

Захист відбудеться 26 лютого 2019 р. о 13:00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 35.051.12 у Львівському національному університеті імені Івана Франка за адресою: 79000, м. Львів, вул. Університетська, 1, ауд. 337.

З дисертацією можна ознайомитися в Науковій бібліотеці Львівського національного університету імені Івана Франка за адресою: 79000, м. Львів, вул. Драгоманова, 5.

Автореферат розіслано 25 січня 2019 р.

**Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
професор**

Шуст Р. М.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Проблематика політичних інституцій полабських слов'ян і їхньої трансформації є важливою як з точки зору розуміння військово-політичної, економічної та культурної історії самого Слов'янського Полаб'я, так і з огляду на осмислення генези державного устрою в ширшому порівняльному контексті західно- та східнослов'янських земель, теренів, охоплених епохою Вікінгів, і ранньосередньовічної Європи загалом. Через географічну близькість до західноєвропейських осередків писемної традиції суспільство полабських ободритів, велетів і білих сербів потрапило в поле зору франкських хроністів на відносно ранніх стадіях політогенезу, що створює можливість для вивчення початків слов'янського державотворення у Полаб'ї на основі сучасних досліджуваних подій писемних джерел. З іншого боку, тривалий розвиток Слов'янського Полаб'я на межі середньовічної християнської цивілізації і скандинавського світу дозволяє розглядати історію цього регіону як надзвичайно перспективне поле для вивчення впливу зовнішніх факторів на слов'янське суспільство і пошуку індикаторів запозичення слов'янами чужорідних політичних та культурних тенденцій. Обраний часовий проміжок (кінець VIII – перші десятиліття X ст.) особливо цікавий можливістю порівняння траєкторій суспільних та політичних перетворень у різних частинах Слов'янського Полаб'я, що дозволяє визначити ключові чинники державотворчих процесів і оцінити характер їхнього впливу та трансформуючий потенціал.

Попри те, що в минулому пропонована тематика вже неодноразово ставала предметом ґрунтовних наукових студій, результати масштабних археологічних досліджень останніх десятиліть, які суттєво скоригували хронологію багатьох пам'яток, створили достатній простір для нових інтерпретацій навіть віддавна аналізованих писемних свідчень. У поєднанні з можливістю переосмислення доволі різнопланової джерельної інформації під призвою сучасної теорії ранньої держави зазначене вище робить нове дослідження системи влади у ранньосередньовічних князівствах Слов'янського Полаб'я і її трансформацій від кінця VIII до початку X ст. особливо актуальним з наукової точки зору.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Через вивчення впливу контактів з західноєвропейським та скандинавським світом на інституційний розвиток слов'янського суспільства дисертація пов'язана з науково-дослідницькою темою “Середньовічна Європа, Візантія, Русь: політичні, економічні та культурні зв'язки IX–XIV ст.” (номер державної реєстрації 0105U4004934; 01.01.2015 – 31.12.2017), що виконувалася на кафедрі історії середніх віків та візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка. Тему дисертації затверджено на засіданні Вченої ради Львівського національного університету імені Івана Франка (протокол № 5 від 23.11.2015).

Метою дисертаційного дослідження є всебічне вивчення системи влади у політичних утвореннях Слов'янського Полаб'я і реконструкція причин та характеру її трансформацій від кінця VIII до перших десятиліть X ст. в контексті моделі формування та ієрархізації ранньої держави дружинного типу.

Для реалізації обумовлених метою **завдань** необхідно дослідити:

— етнотериторіальну та етнокультурну структуру слов'янського Полаб'я, основні зони контакту і взаємодії між різними групами слов'янського населення у регіоні;

— городища Північного Полаб'я VIII – першої третини X ст. як джерело до вивчення політичного устрою слов'янських утворень;

— писемні свідчення про сербських князів Милодуха, Тунгла, Цемисла та Чистибора, систему влади у їхніх князівствах, питання політичної єдності Сербської області і наявності тут великокнязівської влади, трансформацію політичної системи, характер суспільства білих сербів та владних інституцій на нижчих щаблях територіально-політичної структури;

— питання політичної єдності велетських земель, перебіг походу Карла Великого на велетів у 789 р., локалізацію князівства Драговіта і Люба, політичний устрій Гаволяно-Сторорянського князівства, його генезу і трансформації впродовж VIII – перших десятиліть X ст., тогочасне суспільство північних велетів, проблематику його внутрішньої кризи і формування політичних інституцій Лютицького союзу;

— процес становлення ранньодержавних інституцій на ободритських землях наприкінці VIII – у першій третині X ст., вихідні умови цього процесу, політику князів Дражка, Славомира, Чедрога та Гостомисла, внутрішній розвиток Ободритського князівства у другій половині IX – перших десятиліттях X ст.;

— ключові чинники, що впливали на трансформацію системи влади політичних утворень Слов'янського Полаб'я.

Об'єктом дослідження є слов'янські князівства, що функціонували на території Полаб'я наприкінці VIII – у перші десятиліття X ст. і були задокументовані у писемних джерелах.

Предметом дослідження є система влади у князівствах білих сербів, південних та північних велетів і ободритів, її основні компоненти (політичні інституції та їхні повноваження, механізми прийняття рішень і здійснення управління), чинники, перебіг та результати її трансформації впродовж означеного часового діапазону, а також, дружинна держава як форма політичного устрою, етнокультурна та етнополітична структура Слов'янського Полаб'я і внутрішня політика князів досліджуваного регіону.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від кінця VIII до перших десятиліть X ст. Нижня хронологічна межа пов'язана з появою відносно періодичних свідчень про полабських слов'ян у західноєвропейських писемних джерелах, що уможливило вивчення їхнього суспільства і політичних інституцій в рамках історичної науки. Верхня межа відповідає моменту поширення на частині полабських земель (Ельбо-Заальське межиріччя і басейн р. Гаволи) безпосередньої німецької адміністрації, внаслідок чого дослідження ранніх держав у Полаб'ї втрачає порівняльну основу, притаманну для обраного часового проміжку.

У випадку з етнокультурною структурою Слов'янського Полаб'я чи генезою Гаволяно-Сторорянського князівства виникала закономірна необхідність

відображення та аналізу фактів і процесів, що передували окресленому хронологічному діапазону на кілька чи, навіть, кільканадцять десятків років. З іншого боку, дослідження наслідків внутрішньополітичної кризи на північновелетських землях і процесу формування Лютицького союзу вимагало аналізу його політичного устрою у формі, відомій, головню, з початків XI ст.

Географічні межі роботи охоплюють регіон Полаб'я: територію між річками Ельба та Заале на заході, Балтійським морем на півночі, річками Одер, Бубр та Квіса на сході і Лужицькими та Рудними горами на півдні. Окремі випадки виходу за ці межі з аналізом ситуації у Чеській котловині, Великопольщі чи інших частинах ранньосередньовічної Європи обумовлені потребою комплексного відображення процесів чи більш якісного і аргументованого доведення пропонованих положень.

Наукова новизна роботи. *Вперше:*

— розроблено методику ідентифікації дружинних держав у Слов'янському Полаб'ї;

— висунуто гіпотезу про участь білих хорватів в етногенезі слов'янського населення Верхньої та Нижньої Лужиці;

— обґрунтовано, що більшість малих перстенеподібних градів з ободритських та південновелетських земель виконували функцію місцевих осередків великокнязівської влади і місць постійного перебування гарнізонів великокнязівської дружини;

— на підставі компаративного аналізу термінології західноєвропейських наративних джерел визначено політичне становище сербських князів Милодуха, Тунгла, Цемисла та Чистибора і досліджено систему влади у їхніх князівствах;

— висунуто тезу про відносно ієрархічний характер устрою Гаволяно-Сторорянського князівства у IX – перших десятиліттях X ст. і часткове запозичення його інституційних елементів чеськими Пржемисловичами;

— проаналізовано писемні та археологічні свідчення про внутрішньополітичний розвиток Ободритського князівства під призвою моделі формування та ієрархізації ранньої держави дружинного типу;

Уточнено і переглянуто:

— локалізацію окремих етно-територіальних утворень Слов'янського Полаб'я, зокрема, “вільців” “Баварського географа”;

— уявлення про етнокультурну структуру Слов'янського Полаб'я (заперечено концепцію заселення регіону слов'янами в ході шести міграційних хвиль; натомість, запропоновано виділяти три поселенські потоки: західнолехітський, білосербський та білохорватський);

— співвіднесення територіально-політичних утворень полабських слов'ян з понятійним апаратом політичної антропології і теорії соціальної еволюції;

— уявлення про початки Гаволяно-Сторорянського князівства;

— реконструкцію маршруту походу Карла Великого на велетів у 789 р.;

— локалізацію політичного осередку князівства Дражка та Чедрога.

Отримали подальший розвиток:

— теоретичні основи концепту “дружинної держави”;

— дослідження характеру влади відомих за писемними джерелами південновелетських та ободритських правителів аналізованого періоду, а також, політичною системою у їхніх князівствах;

— концепція південновелетської локалізації князівства Драговіта і Люба;

— твердження про зумовленість внутрішньої кризи на північновелетських землях економічними процесами;

— уявлення про аристократичний політичний устрій Лютицького союзу.

Науково-практичне значення роботи. Отримані результати і застосовані методологічні підходи можуть бути використані як у подальших студіях з історії полабських слов'ян, початків Чеської держави та слов'янського етногенезу, так і при дослідженні системи влади у Київській Русі чи державі перших П'ястів, а також при написанні узагальнюючих робіт з історії формування і розвитку політичних систем державних утворень середньовічної Європи. Результати пропонованої роботи також можуть становити інтерес для вчених-політологів і вплинути на подальші дослідження з теорії держави і права.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертаційної роботи представлено на 9-ти наукових конференціях, зокрема, X Міжнародній науковій конференції “Проблеми історії та археології України”, присвяченій 125-річчю професора К. Е. Гриневича (Харків, 2016); XXV Міжнародному славистичному колоквиумі (Львів, 2017); XV Міжнародному сорабістичному семінарі “Актуальні проблеми сорабістики та перспективи її розвитку” (Львів, 2017); Міжнародній конференції молодих істориків “Middle-East Europe in historical research of PhD students” (Познань, 2017); Загальнопольській науковій конференції докторантів “Wojsko a polityka – relacje na przestrzeni dziejów” (Люблін, 2015); XXVIII Міжнародній науковій конференції “Вспомогательные исторические дисциплины в современном научном знании” (Москва, 2016); Звітній науковій конференції історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів, 2017); Другій міжнародній хорватсько-українській науковій конференції “Україна і Хорватія: історичні паралелі” (Дрогобич–Трускавець–Східниця, 2017); Звітній науковій конференції історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів, 2018).

Публікації. Результати дослідження відображено в 11-ти публікаціях, з яких 6 статей вийшли друком у наукових виданнях України (в тому числі 3 – у наукових фахових виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз), 2 статті – у закордонних наукових виданнях і 3 – у збірниках матеріалів доповідей на міжнародних наукових конференціях.

Структура роботи. Дисертаційне дослідження складається з вступу, шести розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури і додатків. Поділ на розділи і підрозділи відповідає проблемному принципу. Основна частина дисертації становить 198 сторінок. Її доповнює список використаних джерел та літератури і додатки. Загальний обсяг роботи – 285 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність теми дослідження, визначено його мету, завдання, об'єкт і предмет, окреслено хронологічні й географічні межі, відображено наукову новизну та практичне значення отриманих результатів, представлено інформацію щодо апробації результатів дисертаційного дослідження і його структури.

Перший розділ “Історіографія, джерела та методологія дослідження” присвячений історії вивчення дисертаційної теми, аналізу стану її дослідження, огляду наявної джерельної бази, опису методологічних засад дослідження, понятійного апарату та застосованих методів.

У підрозділі *1.1. “Історіографія”* запропоновано нарис еволюції наукових уявлень про державотворчі процеси у Слов'янському Полаб'ї на тлі загального огляду полабістичних студій кінця XVIII – початку XXI ст. Серед перших дослідників історії полабських слов'ян варто згадати Л. Гебгарді, Л. Гісебрехта, Ф. Віггера, В. Беєра, Ф. та Е. Боллів, Й. Квандта, Р. Вагнера у німецькій, В. Богуславського, А. Павінського, К. Сенявського, В. Кентшинського, Я. Гжегожевського та Е. Маєвського – у польській, П. Шафарика і Л. Нідерле – у словацькій та чеській, О. Гільфердинга, І. Лебедева та Д. Єгорова – у російській і О. Котляревського, Ф. Фортинського та М. Грушевського – в українській історіографії. Позитивістський підхід у політико-інституційній полабістиці започаткував К. Ваховський. Впродовж міжвоєнного періоду дослідження у цьому руслі продовжували З. Войцеховський, С. Арнольд, О. Бальцер і К. Тименецький. У другій половині XX ст. державотворчим процесам на Полаб'ї присвятили чимало уваги чехо-словацькі історики Л. Грабова, Г. Булін, В. Прохазка, польські дослідники Г. Лябуда, Р. Марціняк і К. Мислінський, радянські вчені В. Корольок, З. Черніловський, О. Салівон, В. Ронін та Б. Флоря, серболужицький дослідник Я. Бранкачк, західнонімецькі історики В. Фрітце, В. Шлезінгер, М. Гельман, а згодом, Л. Дралле і Б. Фрідман. На початку XXI ст. дискусії навколо політичного устрою полабських слов'ян частково змістилися в археологічну площину, що знайшло відображення у спеціальних дослідженнях Л. Лозного і Ф. Бірмана. В історичному контексті це питання піднімали П. Урбаньчик і М. Рудь. Важливе значення як у теоретично-методологічному плані, так і з огляду порівняння з державотворчими процесами в інших країнах Європи, зокрема, на Русі мають праці О. Головка та Л. Войтовича.

Аналіз історіографії здійснено на основі пошуку і порівняння постулатів, що характеризують полабослов'янське суспільство, типологізують політичний устрій слов'янських утворень Полаб'я, описують траєкторії внутрішньополітичних перетворень, оцінюють їхні чинники, швидкість і результати. Попри існування, подекуди, принципових відмінностей між методологічними підходами дослідників, екстраполяція їхніх уявлень на сучасне розуміння державотворення у ранньосередньовічній Північній, Центрально-Східній і Східній Європі як переходу від вождівства до дружинної держави, підтримуване, зокрема, Л. Войтовичем та О. Мельниковою, дозволила простежити в історіографії дві основні точки зору: 1) визнання ранньодержавного характеру Ободритського,

Велетського чи Сербського князівства наприкінці VIII – на початку X ст. з датуванням генези державного устрою на VII–VIII або, принаймні, IX ст. (О. Котляревський, К. Ваховський, С. Арнольд, Г. Булін, Л. Грабова, В. Корольок, В. Фрітце, Й. Герман та Е. Енгель, Л. Дралле, К. Мислінський) і 2) віднесення появи тут повноцінної державної організації до пізнішого періоду, зокрема, другої третини XI ст. чи моменту втрати полабськими слов'янами політичної незалежності (О. Гільфердинг, З. Войцеховський, О. Бальцер, К. Тименецький, В. Прохазка, Г. Лябуда, Р. Марціняк, В. Ронін і Б. Флоря, П. Урбаньчик, Л. Лозни, Ф. Бірман, частково – С. Григор'єв, З. Черніловський та О. Салівон).

Отже, історіографія державотворчих процесів у Слов'янському Полаб'ї, попри тривалу історію і багатогранний характер дослідження цього питання, сповнена дискусійності, а чимало існуючих рішень ключових проблем обраного предмету наукового пошуку потребують перегляду з урахуванням сучасного стану джерельної бази та новітніх методологічних підходів.

У підрозділі 1.2. *“Джерельна база”* представлено загальний огляд джерел, використаних в ході дисертаційного дослідження.

Першочергове значення для даної роботи мала західноєвропейська нарративна традиція VIII–XII ст., зокрема, сучасні описувані подіям придворні хроніки Каролінгів – *“Аннали королівства франків”* і т. зв. *“Ейнгардові аннали”*, Фульдські та Бертинські аннали, що є їхнім продовженням а також інші монастирські аннали і хроніки, на зразок Метських анналів, анналів Петау, анналів Мурбахської групи (Вольфенбюттельських, Алеманських, Лорських, Назарійських, Мозельських, Фрагменту Дюшена) і Хроніки Муассака, Ейнгардовий *“Життєпис Карла Великого”*, *“Життєпис імператора Людовіка”*, написані невдовзі опісля *“Діяння саксів”* Відукінда Корвейського (950–960-ті рр.) і *“Хроніка”* Тітмара Мерзебурзького (початок XI ст.), пізніші *“Діяння архієпископів Гамбурзької церкви”* Адама Бременського (кінець 70-х рр. XI ст.) та *“Слов'янська хроніка”* Гельмольда з Босау (бл. 1172 р.)

Другу групу джерел становлять етно/політико-географічні описи Центральної Європи, поміщені у списку т. зв. *“Баварського географа”* та на сторінках Альфредового перекладу *“Хорографії”* Павла Орозія. Третю групу, особливо важливу з точки зору реконструкції *“племінної”* картини регіону, складають німецькі актові джерела X–XII ст., зокрема, фундаційні документи Бранденбурзької і Гавельберзької єпархій.

Дисертаційне дослідження виконане з широким залученням результатів опрацювань археологічного та лінгвістичного матеріалу. Аналіз археологічних даних проведено на підставі каталогів, опрацьованих М. Дулінічем та Д. Венером, а також, узагальнюючих досліджень Й. Геннінга, С. Братхера і Ф. Бірмана, з урахуванням нової хронології пам'яток, усталеної у 1990-х–2000-х рр.

У підрозділі 1.3. *“Методологічні основи дослідження”* представлено концепт дружинної держави, відображено авторське розуміння ключових термінів дисертаційного дослідження (вождівство, гетерархічна дружинна держава, ієрархічна дружинна держава, князь-суддя, князь-другтіназ), засад функціонування додержавних (вождівських) та ранньодержавних утворень і суті

державотворчих трансформацій. Описано методику, за якою здійснено ідентифікацію та типологізацію ранньодержавних утворень у Слов'янському Полаб'ї, а також загальні методи, застосовані в ході дослідження.

Поняттям “вождівство” у роботі окреслено форму суспільної організації, за якої етно-потестарне утворення очолює князь-суддя, а безпосереднім виконавцем його волі є загал суспільства. Натомість дружинну державу створює князь-другтіназ (тобто, очільник дружини – групи професійних воїнів, що перебували на його утриманні і були пов'язані з ним присягою особистої вірності) шляхом узалежнення князів-суддів чи інших князів-другтіназів (гетерархічна дружинна держава), або безпосереднього підпорядкування їхніх територій, принаймні, на рівні складених вождівств (ієрархічна дружинна держава). Князь-другтіназ нерідко був, водночас, і князем-суддею у рідному вождівстві, проте саме дружина відігравала ключову роль у забезпеченні його влади над загалом території ранньодержавного утворення.

Політичні утворення Полаб'я досліджуваного періоду запропоновано типологізувати як гетерархічні дружинні держави за наявності території, що перевищує максимальні розміри вождівської організації (1), одного верховного очільника і не менше трьох рівнів управлінської ієрархії (2), відсутності ознак існування ієрархічної дружинної держави (3). До останніх віднесено наявність мережі великокнязівських військово-адміністративних осередків (“castella”), розміщених на усій території князівства (1) і використання стосовно слов'янських очільників титулу “rex” придворними хроністами Каролінгів в офіційній анналістиці Франкської держави (2).

Дослідження проведене з дотриманням принципів історизму та есенціалізму, на основі поєднання структурно-функціонального і діахронного методу, типологічного методу та методу абстрагування. Застосовано також методи аналізу та синтезу, індуктивний, історичний, генетичний і порівняльний методи.

У *другому розділі* – “**Етнокультурна структура Слов'янського Полаб'я у VII–X ст.**” задля отримання більш точного уявлення про об'єкт дослідження і його складові, а також виявлення зон міжетнічної взаємодії різних груп слов'янського населення, змальовано “племінну” картину Слов'янського Полаб'я і досліджено первинні етно-культурні поділи регіону.

У підрозділі 2.1. “*Полабослов'янські «племена» і їх локалізація*” представлено комплексний опис етно-політичної структури Полаб'я у VIII–X ст. Досліджено локалізацію окремих “племен” та структуру надплемінних етно-територіальних утворень, згаданих у тексті “Баварського географа”. Встановлено, що терміном “Uilci” у цьому джерелі означено землі пізніших хижан, черезп'ян, толенсів, редарів, мориців, річан та укрян, а згадка про 4 велетські області відображає більш давній поділ на черезп'ян, толенсів, редарів та укрян, котрі первинно займали територію 7-ми перелічених вище північновелетських земель. Виокремлення “Баварським географом” південних велетів – гаволян (“Nehfeldi”) мало політичне підґрунтя, а сам термін, окрім власне гаволян-стодорян, охоплював також пізніших плонян, спрев'ян, замчиців-семчичів, лісичів і, можливо, дошан. До північних ободритів (“Nortabtrezi”) віднесено пізніші землі

вагрів, властивих ободритів, варнів і полабів, до білих сербів (“Sorbi”) – пізніше Сербище, хутичів та нижичів (з їхніми складовими), сермунтів, житичів, коледичів, нудичів, нелетичів, сіуслів-сисилів, вету, струпеничів, орлу, тухуринів, понзову, геру, добну, пліснів і звіків.

У підрозділі 2.2. “*Етно-культурні поділи Полаб’я у ранньослов’янський період*” проаналізовано найбільш дискусійні аспекти етнокультурних процесів у Слов’янському Полаб’ї, виходячи зі співставлення писемних джерел з актуальним масивом археологічної інформації та результатами лінгвістичних досліджень запропоновано уточнену етнокультурну картину регіону, визначено первинні внутрішні поділи.

Розвинуто тезу про помилковість ототожнення т. зв. “груп” суківського, фельдберзького, лейпцизького, утцького і торновського типу з окремими етнокультурними масивами слов’янського населення у Полаб’ї, заперечено уявлення про заселення регіону слов’янами в ході шести міграційних потоків. Показовими археологічними індикаторами етнічної приналежності визнано сферу поховальної обрядовості та житлового будівництва. Співставлення територіальних поділів Полаб’я за цими параметрами з лінгвістичним районуванням дозволило виокремити тут 3 етно-культурні зони: західнолехітську – на півночі, білосербську – на південному заході та вочевидь, білохорватську – на південному сході. Мешканці першої зводили наземні житла зрубної чи каркасно-глинобитної конструкції, споживали порівняно велику кількість свинини, користувалися, здебільшого, ліпною керамікою суківського типу (згодом – менкендорфською) і після кремації ховали попіл померлих у плоских могилах, від VIII–IX ст., принаймні, північні велети – у похованнях типу Альт-Кьобеліх. Дві останні зони назагал характеризувалися квадратними заглибленими житлами, празько-корчацьким посудом і домінуванням у структурі тваринництва великої рогатої худоби при порівняно більшій частці вівчарства і козівництва. Специфічною рисою культури білих сербів були плоскі урнові, а білих хорватів – курганні кремаційні поховання. Поділ Південного Полаб’я на західну (Ельбо-Заальське межиріччя) і східну (Верхня і Нижня Лужиця) частини простежено також за писемними джерелами, на підставі яких обґрунтовано зв’язок мільчанів, безунчан і частково, лужичан з етнічним масивом білих хорватів.

У *третьому розділі “Політична функція малих перстенеподібних городищ IX – початку X ст. на теренах Північного Полаб’я”* з метою пошуку археологічних індикаторів державотворчих процесів розглянуто оборонні ландшафти Полаб’я. При цьому особливу увагу зосереджено на визначенні функціональних особливостей малих (до 100/120 м у діаметрі) перстенеподібних градів північної частини регіону (звуження географічних рамок зумовлене станом джерельної бази). Запропоновано критику попередніх інтерпретацій (Й. Герман – Л. Дралле, Л. Лозни, Ф. Бірман) і на основі аналізу порівняльного матеріалу з Великопольщі, Нижньої Саксонії та Данії показано, що на ободритських та південновелетських землях, принаймні, частина городищ такого типу формувала єдину мережу локальних осередків центральної влади, де постійно перебували гарнізони князівських дружинників. Встановлено, що їхня поява

засвідчує централізацію гетерархічних утворень верховними князями і формування більш ієрархічної управлінської системи.

У *четвертому розділі “Система влади у сербських князівствах Ельбо-Заальського межиріччя у ІХ – на початку Х ст.”* досліджено основні джерельні свідчення про політичну організацію Сербської області у ІХ ст. Підтверджено думку К. Ваховського про верховний характер влади сербського князя Милодуха, означеного під 806 р. як “rex supérbus”. Виявлено можливу зумовленість використання цього терміну у середньовічних джерелах ситуацією, коли після еволюційного формування більших політичних одиниць з множини менших утворень за підкореними правителями нижчого рівня все ще зберігалися давні титули. Встановлено, що вжите у “Баварському географі” поняття “regio, que vocatur Sorbi” тотожне колишній території держави Милодуха, а “ceteri reges” Хроніки Муассака стояли на чолі кожного з сербських “regionum plurium” “Баварського географа”. “Civitates” з 806 р. це – або осередки елементарних територіально-політичних одиниць, які у сербів звалися жупами (тотожні з “civitates” “Баварського географа”), або центри окремих сербських земель. Спрямованість на них військових дій Карла Юного свідчить про те, що влада Милодуха не могла виходити за межі гегемонії: у своїх землях (“regionum”) “rex supérbus” і “ceteri reges” володіли приблизно однаковими повноваженнями.

З точки зору політичної антропології, сербські жупи еквівалентні простим вождівствам, кланові області – складеним (компаундним). Загальносербське князівство Милодуха правильніше трактувати як дружинну державу гетерархічного типу. Розвиток ранньодержавних інституцій базувався тут на більш давніх кланових структурах, що існували на сербських землях впродовж двох попередніх століть. Сербське суспільство вже відтоді характеризувалося зростаючою потугою окремих родів і, можливо, існуванням невеликих князівських дружин. Інституціоналізацію князівської дружини перед німецьким завоюванням (перша половина Х ст.) підтверджує задокументованість у пізніших джерелах сербського соціоніму, що означував професійних воїнів: “witsessen”, “weiczhessen”, а, можливо, також “vethenici”.

Загибель Милодуха призвела до зникнення інституту великокнязівської влади у сербів. Князі окремих сербських земель, одним з яких у 820-х рр. був Тунгло, стали відтоді безпосередніми підданими франкського імператора. Згадка у Бертинських анналах під 839 р. про “castella” сербів-коледичів у поєднанні з титулуванням їхнього очільника – Цемисла королем може свідчити про централізаційні трансформації у частині сербських земель між 806-м і 839-м рр. Держава Цемисла була значно меншою за Милодухову, зате більш ієрархізованою. Порівняльний аналіз джерельних текстів показав, що в основі трансформації системи влади тут лежала поява невеликих князівських фортець-градів, у яких могли постійно перебувати гарнізони князівських дружинників (“витязів”). Існування цих оборонних об’єктів на землях сусідніх сербських земель забезпечувало б коледичам в особі їхнього “короля” реальні підстави до реалізації влади над підлеглими кланами. Подібний устрій мало, очевидно, і князівство Чистибора, хоча зростання його політичної ваги в останні роки і місяці

перед загибеллю відповідало інтересам Людовіка Німецького і могло бути зумовленим політикою Східно-Франкського короля. У наступні десятиліття сербські князівства залишались розрізненими, зберігаючи властиву їм внутрішню організацію до моменту створення німецьких бургвартів.

П'ятий розділ “Князівства велетів у VIII–X ст.: ключові проблеми локалізації і внутрішньополітичних трансформацій” відображає результати студій над найбільш дискусійними аспектами ранньої історії велетів-вільців в контексті дослідження системи влади у їхніх політичних утвореннях. Визначальне значення для розуміння усього блоку проблем, мало підтвердження тези З. Суловського щодо виразного поділу велетів-вільців на північну (прибалтійську) і південну (надгаволянську) частини. Проведені дослідження дозволили локалізувати князівство Драговіта в басейні р. Гаволи. Вірогідно, що там же знаходилось і князівство Люба, Милогоста й Колодрога. Натомість згадки франкських джерел про велетів під 808–812 рр., в основному, стосуються північних велетів з басейну р. Пене.

У підрозділі 5.1. *“Похід Карла Великого на велетів у 789 р. і проблема локалізації князівств Драговіта та Люба”* здійснено спробу реконструкції маршруту кампанії, її цілей та особливостей перебігу. На підставі компаративного аналізу уривків кільканадцяти писемних джерел і співставлення їхнього змісту з археологічними знахідками виявлено, що похід мав подвійну спрямованість: на південних велетів – гаволян, з метою отримання гарантій їхньої неучасті у можливому повстанні саксів, і на північних велетів, задля припинення їхніх нападів на франкських союзників – ободритів. Франко-саксонське військо рухалось до Вольмірштеду, де переправилось через Ельбу, об'єдналося з сербами і атакувало князівство гаволян-стодорян. Після ймовірного нетривалого опору, скерованого скоріше проти фризського флоту, що прибув сюди Гаволою, ніж проти загонів, якими безпосередньо командував Карл Великий, верховний князь південних велетів – Драговіт підкорився франкському королю в районі Бренни і, ймовірно, взяв участь у продовженні походу на північovelетські землі. Присутність Драговіта у франкському війську гарантувала Карлу Великому мирне пересування в межах більшої частини басейну р. Гаволи. Спершу траєкторія руху його війська пролягала вздовж Нижньої та Середньої Гаволи, згодом воно перебралось на р. Вінаву, дісталось гирла Одери, щоб підійти до Менцліну з боку Щецинської затоки. Тут союзницьке військо франків, саксів, фризів, гаволян-стодорян та ободритів, вочевидь, у результаті більш серйозних військових зіткнень здобуло перемогу над слов'янським населенням басейну р. Пене.

У підрозділі 5.2. *“Генега державного устрою і централізаційні перетворення на південovelетських землях. Гаволяно-Стодорянське князівство”* досліджено виникнення ранньодержавної організації над Середньою та Нижньою Гаволою, проаналізовано становище основних суб'єктів політичного процесу: верховного князя, локальних князів і народу, простежено трансформацію політичної системи у VIII – перших десятиліттях X ст.

Наявність тут етнокультурного пограниччя і можлива конфронтація велето-лехітського та білосербського населення у поєднанні з політикою Карла Мартелла

чи Карла Великого, створила умови для формування ранньої держави дружинного типу. Поставлено під сумнів припущення про іноземне походження гаволяно-стодорянської династії (Л. Дралле). Водночас показано, що встановленню гегемонії Драговіта над загалом гаволянських князів чи подальшому зміцненню інституції верховного князя, ймовірно, сприяло захоплення ним частини суміжних сербських територій (можливо, земель замчищів-семчичів, лісичів і нелетичів), яке санкціонував у 738 чи 780 р. франкський правитель. Цими подіями пояснено участь сербів у велетській експедиції Карла Великого 789 р., як і прагнення Драговіта вирішити конфлікт з франками мирним шляхом. З'ясовано, що за часів князювання Драговіта політична система Гаволяно-Сторорянського князівства мала ще гетерархічний характер і за механізмами реалізації влади та розподілом повноважень між верховним князем і множиною залежних від нього князів нижчого рангу ("reges" Лорських анналів та Хроніки Муассака і "primores" т. зв. "Ейнгардових анналів"), принаймні, на землях власне гаволян, була близькою до тої, що існувала у Сербському князівстві Милодуха.

У IX – перших десятиліттях X ст. політична структура Гаволянського князівства стала більш централізованою. Виходячи з аналізу свідчень "Баварського географа", розповідей "Анналів королівства франків" та "Життєпису імператора Людовіка" про князя Люба і його синів, а також археологічних даних про південнополабські городища висунуто припущення, що первинний політико-територіальний устрій гаволянських земель до середини IX ст. зазнав вже значної нівеляції, а пов'язані з ним вождівські інституції, принаймні, на другому рівні управлінської ієрархії відійшли на дальший план, поступившись місцем великокнязівському адміністративному апарату. Цей процес у другій половині IX ст., очевидно, охопив також землі сусідніх спрев'ян і супроводжувався появою нового територіального поділу, який базувався на системі великокнязівських градів на зразок укріплень у Легебрусі і Гогенауені, а згодом – Берліні-Шпандау, Берліні-Кьопеніку і Міттенвальде. Останні, ймовірно, вважалися власністю великокнязівської династії і це автоматично обмежувало вибір нового верховного князя до кола спадкоємців померлого, чим у 939 р. скористався Тугумир. Водночас підкреслено, що в рамках такої системи був можливий контроль за діями верховного князя, а його повноваження обмежувало традиційне право. Принаймні, до 20-х рр. IX ст. представники другорядних властиво гаволянських князівських родів і локальна родова знать (князі-судді), *de iure*, залишалися ще при своїх старих правах, а контролюване ними віче зберігало за собою право вибору та детронізації верховного князя.

Порівняння траєкторій розвитку політичних систем утворень басейну р. Гаволи і Чеської котловини у першій третині X ст. дозволило висунути припущення, що інституційно-управлінська спадщина Гаволяно-Сторорянського князівства була перенесена на чеські землі і лягла в основу принципів побудови взаємин Пржемысловичів з підлеглими їм правителями нижчого рівня, а поширена на південновелетських землях система великокнязівських градів послужила прототипом для пізнішого каштелянського устрою Чеського королівства.

Підрозділ 5.3. “Суспільство північних велетів у IX – першій половині X ст. Формування політичних інституцій Лютицького союзу” розкриває проблематику внутрішньополітичного розвитку велетських князівств в басейні р. Пене і генези Лютицького союзу. З цією метою проаналізовано механізми ухвалення та реалізації політичних рішень у пізніших лютичів за писемними джерелами X–XI ст. Встановлено, що твердження Тітмара Мерзебурзького про одностороннє прийняття рішень на лютицькому вічі (“*placita*”) стосується лише очільників жуп – “*civitates*” (“*primoges*” = “*priores*”), котрих, можливо, як і в часи створення “Баварського географа”, було 95. Описані ж німецьким хроністом санкції (побиття кийками та конфіскація майна) застосовувались щодо решти вільного населення і не виходили за межі звичних засобів влади кожного окремо взятого лютицького вождя (князя-судді). З цього зроблено висновок, що “*placita*” була скоріше майданчиком для координації дій, а Лютицький союз – сукупністю великої кількості відносно автономних дрібних вождівств, які перебували на початковій стадії інтеграції. Відтак це утворення типологізовано як вождівську конфедерацію з аристократичним устроєм.

В ході вивчення особливостей суспільно-політичного та економічного розвитку північновелетських земель попереднього періоду з’ясовано, що у другій половині VIII – першій половині IX ст. під впливом активних контактів з норманськими торгово-ремісничими центрами у Менцліні-Гьорке та Ростоці-Діркові тут сформувались складені вождівства. Уявлення про внутрішню кризу велетського суспільства у другій половині IX – першій третині X ст. підтверджено лише щодо басейну р. Пене. Її причини лежали в економічній площині: занепад північнополабських емпоріїв у другій половині IX ст., який подекуди супроводжувався помітним скороченням кількості поселень, позбавив місцевих князів важливого джерела доходів. У поєднанні з серією військових поразок у конфліктах 929–955 рр. це призвело до руйнування складніших суспільно-політичних структур і виникнення в середині X ст. Лютицького союзу.

У шостому розділі “Політичний розвиток Ободритського князівства наприкінці VIII – в перших десятиліттях X ст.” простежено регіональні особливості внутрішньополітичного розвитку ободритських земель, локалізовано політичний осередок, навколо якого відбувалася їх централізація, висвітлено державотворчу політику ободритських князів.

З’ясовано, що до початку IX ст. східна частина пізнішого Ободритського князівства (терени ободритів *sensu stricto* і варнів) за посередництвом емпорію Рерик (норманське торгово-ремісничє поселення, відкрите у Грос-Штрюмкендорфі) була залучена до економічної системи Данського королівства. Як і північновелетські землі, цей край характеризувався наявністю великих городищ т. зв. фельдберзького типу, котрі з урахуванням вірогідної локалізації тут князівства Вітчана (кінець 780-х – початок 790-х рр.) можуть засвідчити лише існування утворення гетерархічного типу. У західних ободритів (пізніші землі вагрів і полабів) вже у VIII ст. сформувався лише один значний політичний центр – Старград-Ольденбург, а в першій половині IX ст. навколо нього розвинулася

мережа малих перстенеподібних градів – свідчення трансформації гетерархічної системи управління в ієрархічну.

Встановлено, що князь Дращко належав до династії Старграду. Період його правління вирізнявся активною співпрацею з Карлом Великим. Розбудова Ольденбурзького городища з появою палацового комплексу франкського зразка, початок централізації влади на західноободритських землях і включення до Ободритського князівства колишніх земель саксів-нордальбінгів були її безпосередніми наслідками. У 804 р. Дращко завдяки підтримці франкського імператора отримав верховну владу над східноободритськими князівствами, якою володіли також його наступники – Славомир, Чедрог і Гостомисл. При цьому у східній частині князівства зберігалася ще гетерархічна система, на заході розпочалася ієрархізація влади.

Внутрішня політика Дращка і Славомира не мала загальної підтримки у суспільстві, а її реалізація ставала можливою завдяки наявності великокнязівської дружини. Такий стан справ частково змінився лише за часів Чедрога. Приблизно тоді осередки влади на теренах пізньої Вагрії набули функції товарного виробництва та редистрибуції імпортованих виробів. Останнє вказує на свідоме наслідування данських зразків, наслідком якого стало створення, хоч і значно примітивнішої, проте незалежної від системи норманських емпоріїв торгово-економічної мережі з осередком у Старграді, гарантом функціонування якої виступав ободритський князь. В результаті інституція великокнязівської влади у західних ободритів перемістилася з короткотривалої військово-політичної площини у сферу процесів середньої тривалості, а постійна військова загроза з боку данського пограниччя та Саксонського лімесу додатково спонукала тутешніх локальних князів шукати захисту в старградського володаря. Тому навіть цілеспрямована ліквідація тут центральної влади Людовіком Німецьким (844 р.) в підсумку не дала очікуваного ефекту.

У останні десятиліття IX – на початку X ст., коли загальна криза балтійської торгівлі, як і деінде у Північному Полаб'ї, призвела на західноободритських землях до значного скорочення обсягів ремісничого виробництва, старградські князі, ймовірно, переорієнтувалися на компенсацію економічних втрат за рахунок ієрархізації системи влади у віддаленій частині землі полабів, а згодом, у першій третині X ст. – на теренах властивих ободритів і варнів, де в цей час з'явилися нові центри, як городище у Грос-Радені та добре відомий з пізніших часів Мекленбург.

ВИСНОВКИ

У **висновках** узагальнено результати дослідження і викладено основні положення, які виносяться на захист:

1. В основі етнокультурної структури Слов'янського Полаб'я лежав первинний поділ регіону на 3 частини: західнолехітську – на півночі, білосербську – на південному заході і, ймовірно, білохорватську – на південному сході. До першої належали землі ободритських вагрів, полабів, варнів та ободритів *sensu stricto*, велетських хижан, черезп'ян, толенсів, редарів, укрян, річан, дошан і

спрев'ян, а також лінонів, смельдінгів і бетеничів. До другої – область Сербище і Ельбо-Заальське межиріччя (землі сермунтів, житичів, коледичів, нудичів, нелетичів, хутичів, кезичів, рохолензів, нижичів, нелетиків, скитичів, волауків, сіуслів-сисилів, вети, струпеничів, орли, тухуринів, понзови, гери, добни, пліснів, звіків, далеминців-гломачів і нижан-нішан). До третьої – землі мільчанів і безунчан. Південновелетські та нижньолужицькі землі-князівства сформувалися навколо зон активної міжкультурної взаємодії, якими стали сербо-лехітське (басейн р. Гаволи, межиріччя Нижньої Гаволи і Середньої Ельби) та хорватолехітське (Нижня Лужиця) пограниччя.

2. У IX – перших десятиліттях X ст. більшість малих перстеноподібних городищ на ободритських і південновелетських теренах творили мережу локальних осередків великокнязівської влади, де постійно перебували гарнізони дружинників.

3. В Ельбо-Заальському межиріччі і Сербищі на початку IX ст. існувало гетерархічне князівство на чолі з Милодухом. Слов'янська етноніміка зберегла тут ознаки давнішого кланового устрою, який сам по собі засвідчує початки державотворчих процесів. Територія цього утворення співвідноситься з пізнішим “regio, que vocatur Sorbi” “Баварського географа”. Сербські “regiones” цього ж джерела тотожні клановим областям, “civitates” – жупам. Кланові області еквівалентні складеним (компаундним) вождівствам, жупи – простим вождівствам, князівство Милодуха – ранньодержавному утворенню. Влада верховного князя (“rex supérbus”) над очільниками кланових областей (“ceteri reges”) мала ще гегемонічний характер, а останні всередині своїх князівств володіли такими повноваженнями, як Милодух всередині свого. Загибель Милодуха призвела до колапсу інституції верховного князя у сербів. Натомість кланові князівства продовжували функціонувати і одним з-поміж їхніх очільників був Тунгло. Держава Цемисла була значно меншою за Милодухову, зате більш ієрархізованою. Подібний устрій могло мати і князівство Чистибора. Про наявність хоча б гетерархічної форми дружинної держави на землях білих сербів в останній третині IX – на початку X ст. ніщо не свідчить.

4. Північна (прибалтійська) і південна (надгаволянська) частини велетської території у VIII–X ст. мали абсолютно відмінні траєкторії розвитку. Князівства Драговіта і Люба знаходились на землях гаволян-стодорян. Наявність етнокультурного пограниччя і ймовірна конфронтація велето-лехітського та білосербського населення над Нижньою та Середньою Гаволою у поєднанні з політикою Карла Мартелла чи Карла Великого створила тут умови для формування ранньої держави дружинного типу. Встановленню гегемонії Драговіта над загалом гаволянських князів або подальшому зміцненню інституції верховного князя, вірогідно, сприяло захоплення ним частини суміжних сербських територій, яке санкціонував франкський правитель. Військова експедиція Карла Великого на велетів у 789 р. мала подвійну спрямованість: спершу – на південних велетів – гаволян, з метою отримання гарантій їхньої неучасті у можливому повстанні саксів, а відтак – на північних велетів, задля припинення їхніх нападів на франкських союзників – ободритів. Верховний князь

південновелетських земель Драговіт після підкорення Карлу Великому, ймовірно, взяв участь у продовженні походу на невідконтрольні йому терени в басейні р. Пене.

5. У IX – перших десятиліттях X ст. політична структура Гаволянського князівства стала більш ієрархізованою. Централізаційні трансформації, вочевидь, характеризувалися змінами у територіально-політичному поділі князівства та створенням інституцій, що забезпечували більш безпосереднє великокнязівське управління на рівні колишніх складених вождівств. Цей процес супроводжувався розбудовою малих перстенеподібних градів, з яких здійснювалося адміністрування навколишніх земель. У другій половині IX ст. описані централізаційні перетворення поширилися на землі сусідніх спрев'ян. На рівні жуп локальна родова знать (князі-судді), очевидно, все ще володіла давнім політичним впливом, а контрольоване нею віче зберігало за собою право вибору та детронізації верховного князя. З іншого боку, спадкові права великокнязівського роду на мережу градів слугували запорукою збереження верховної влади над цією відносно ієрархізованою дружинною державою в руках однієї династії. Інституційно-управлінська спадщина Гаволяно-Сторорянського князівства у першій половині X ст. була перенесена на чеські землі і лягла в основу принципів побудови взаємин Пржемисловичів з підлеглими їм правителями нижчого рівня, а поширена на південновелетських землях система великокнязівських градів послужила прототипом для пізнішого каштелянського устрою Чеського королівства.

6. Криза північновелетського суспільства наприкінці IX – у першій половині X ст. і пов'язане з нею руйнування складніших етно-потестарних структур в ареалі формування пізнішого Лютицького союзу були зумовлені занепадом норманських торгово-ремісничих центрів у Менціні-Ґьорке та Ростоці-Діркві, який доповнила серія поразок у військових конфліктах 929–955 рр. За таких обставин виникло об'єднання “civitatum”–“regionum” редарів, толенсів, черезп'ян та хижан, відоме як Лютицький союз, що функціонувало на засадах вождівської конфедерації з аристократичним устроєм.

7. Наприкінці VIII – у першій половині IX ст. осередок державотворчих трансформацій в ободритів знаходився у Старграді-Ольденбурзі – столиці князівства Дращка і Чедрога. Період правління Дращка вирізнявся активною співпрацею з Карлом Великим, завдяки якій у 804 р. старградський князь отримав верховну владу над східноободритськими очільниками. В подальшому аналогічне становище посідали наступники Дращка – Славомир, Чедрог і Гостомисл. До кінця IX ст. на східноободритських землях, залучених раніше через емпорій Рерик до економічної системи Данського королівства, зберігалася ще гетерархічна система влади, на заході розпочалася її централізація. Навколо Старграду розвинулася мережа малих перстенеподібних градів – свідчення трансформації гетерархічної системи управління в ієрархічну. Внутрішня політика Дращка і Славомира не мала загальної підтримки у суспільстві, а її реалізація ставала можливою завдяки наявності великокнязівської дружини, що частково змінилося лише за часів Чедрога, коли на теренах пізнішої Вагрії була створена незалежна

від норманських емпоріїв торгово-економічна мережа з осередком у Старграді. Ліквідація тут центральної влади Людовіком Німецьким у 844 р. в підсумку не дала очікуваного ефекту. У першій третині X ст. старградські князі, вочевидь, компенсували економічні втрати від кризи балтійської торгівлі за рахунок ієрархізації системи влади на теренах властивих ободритів і варнів.

8. Процес зародження, розширення та ієрархізації дружинних держав активізували: а) наявність перманентної зовнішньої загрози, що виникала насамперед з пограничного територіального положення (як зовнішні окраїни слов'янського світу, так і зони контакту між різними слов'янськими етнокультурними масивами), б) залучення відповідної території до системи зовнішньої торгівлі за умови, що осередки торгового обміну, де з часом розвивалося спеціалізоване ремісниче виробництво, мали внутрішньослов'янську генезу, а кінцевими організаторами їхнього функціонування були очільники полабських політичних утворень, і в) спрямована політика підтримки державотворчих тенденцій зовнішніми силами (вплив Франкської імперії).

Таким чином, головні полабські осередки, де впродовж досліджуваного періоду сформувались дружинні держави з відносно ієрархізованою політичною системою, знаходились на південно-західних та західно-ободритських землях, хоч ознаки ранньодержавного устрою простежуються також на теренах Ельбо-Заальського межиріччя. Процес переходу від вождівського устрою до гетерархічної, а відтак – ієрархічної дружинної держави у Слов'янському Полаб'ї має чимало рис моделі вторинного державотворення, що пояснює прискорений суспільно-політичний розвиток досліджуваного регіону наприкінці VIII – в першій половині IX ст. порівняно з сусідніми слов'янськими землями, зокрема, й теренами майбутньої держави П'ястів, де аналогічні зміни відбулися лише століттями пізніше і спершу мали більш первинний характер.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті в українських фахових і закордонних виданнях:

1. Вацеба Р., Генріх Готшалкович – “король” слов'ян і нордальбінгів: політичний портрет правителя і його держави. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Історичні науки*. Чернігів, 2015. Вип. 134. С. 145–154.

2. Вацеба Р., Внешняя торговля Полабья в VIII–IX веках. *Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы: науч. сб.* Минск, 2016. Вып. 8. С. 7–15.

3. Waceba R., Dryżyna książęca w systemie ustrojowym państwa obodrzyckiego (IX–XII wiek). *Wojna–Wojsko–Bezpieczeństwo poprzez stulecia i epoki: studia i materiały / red. A. Aksamitowski, P. Chrobak, R. Galaj-Dempniak, D. Okoń, A. Smoliński, H. Walczak, A. Wojtaszak*. Szczecin, 2017. T. 2. S. 305–317.

4. Вацеба Р., Проблема формування держави у полабських слов'ян: концептуальний вимір історіографії. *Історичний архів. Наукові студії: збірник наукових праць*. Миколаїв, 2017. Вип. 19. С. 20–28.

5. Вацеба Р., Етнокультурна структура слов'янського Полаб'я у VII–IX ст. і вплив порубіжжя на державотворчі процеси. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2018. Вип. 51. С. 329–341.

6. Вацеба Р. Північні велети у IX–X ст. і формування політичних інституцій Лютицького союзу. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. Київ, 2018. Вип. 137. С. 98–103.

Наукові публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Вацеба Р., Етнополітична структура Південного Полаб'я наприкінці VIII – у першій третині X ст. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. Збірник наукових праць*. Кам'янець-Подільський, 2015. Вип. 4. С. 7–21.

8. Вацеба Р., Скандинавсько-, фризсько- та франко-слов'янська торгівля на території Полаб'я (VIII–IX ст.) *Записки Львівського медієвістичного клубу / редкол.: Ю. Овсінський (голова), Д. Димидюк, О. Друздев, С. Козловський, Т. Оліярчук, Р. Тарнавський*. Львів, 2016. Вип. 1. С. 50–59.

9. Вацеба Р., Південнополабські слов'яни у IX ст.: зовнішньополітичний аспект історії. *Шевченківська весна – 2014: історія: матеріали XII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених*. Київ, 2014. С. 228–231.

10. Вацеба Р., Славянская этнонимика Ельбо-Заальского междуречья как источник исследования ранней государственности у белых сербов. *Вспомогательные исторические дисциплины в современном научном знании. Материалы XXVIII Международной научной конференции*. Москва, 2016. С. 151–153.

11. Вацеба Р., Похід Карла Великого на велетів (789 р.) у світлі знахідок ранньокаролінзьких мечів зі Слов'янського Полаб'я. *Проблеми історії та археології України: Матеріали X Міжнародної наукової конференції*. Харків, 2016. С. 46–47.

АНОТАЦІЯ

Вацеба Р. М. Ранні держави дружинного типу у Слов'янському Полаб'ї (кінець VIII – перша третина X ст.): система влади і її трансформації. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.02 «Всесвітня історія» (032 – Історія та археологія). – Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2019.

Дисертаційне дослідження присвячене вивченню системи влади у політичних утвореннях Слов'янського Полаб'я і реконструкції причин та характеру її трансформацій від кінця VIII до перших десятиліть X ст. Основною суттю цих змін було раннє державотворення, яке розглянуто в контексті моделі формування та ієрархізації ранньої держави дружинного типу. Робота побудована на основі співставлення інформації писемних джерел з сучасними опрацюваннями археологічного матеріалу, яке спорадично супроводжується залученням

напрацювань історичної географії та лінгвістики. Розглянуті політичні утворення білих сербів, велетів та ободритів. Стосовно кожної з груп пошукова робота була спрямована на те, щоб з'ясувати питання політичної єдності і наявності центральної влади, локалізувати князівства тогочасних слов'янських володарів, що згадані у франкських нарративах, охарактеризувати їхнє внутрішньополітичне становище, механізми влади і засади взаємин з локальними очільниками та суспільством, реконструювати характер владних інституцій на нижчих щаблях територіально-політичної структури і визначити ступінь її загальної ієрархізації, відстежити зміни політичної системи впродовж заданого часового проміжку.

Ключові слова: полабські слов'яни, ободрити, велети-вільці, білі серби, Полаб'я, державотворчі процеси, система влади, вождівство, рання держава, дружинна держава.

АННОТАЦІЯ

Вацеба Г. М. Ранние государства дружинного типа в Славянском Полабьи (конец VIII – первой трети X в.): система власти и ее трансформации. – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук (доктора философии) по специальности 07.00.02 «Всемирная история» (032 – История и археология). – Львовский национальный университет имени Ивана Франко. – Львов, 2019.

Диссертационное исследование посвящено изучению системы власти в политических образованиях Славянского Полабья и реконструкции причин и характера ее трансформации с конца VIII до первых десятилетий X в. Основной сутью этих изменений было образование государства, которое рассмотрено в контексте модели формирования и иерархизации раннего государства дружинного типа. Работа построена на основе сопоставления информации письменных источников с современными обработками археологического материала, которое спорадически сопровождается привлечением наработок исторической географии и лингвистики. Рассмотрены политические образования белых сербов, велетов и ободритов. По каждой из групп поисковая работа была направлена на то, чтобы выяснить вопрос политического единства и наличия центральной власти, локализовать княжества тогдашних славянских правителей, которые упомянуты в франкских нарративах, охарактеризовать их внутривластное положение, механизмы власти и принципы взаимоотношений с локальными лидерами и обществом, реконструировать характер властных институтов на низших ступенях территориально-политической структуры и определить степень ее общей иерархизации, проследить изменения политической системы в течении заданного периода времени.

Ключевые слова: полабские славяне, ободриты, велеты-вильцы, белые сербы, Полабье, процессы формирования государства, система власти, вожество, раннее государство, дружинное государство.

SUMMARY

Vatseba R. M. The early dryht-type states in Slavic Polabya (the late 8th – first third of the 10th century): political system and its transformations. – Qualifying scientific work published on the rights of manuscript.

A thesis for acquiring the degree of candidate of historical sciences (Ph.D. in History) in speciality 07.00.02 “World History” (032 – History & Archaeology). – Ivan Franko National University of Lviv. – Lviv, 2019.

The study deals with political system of the Slavic Polabya political units and touches upon the issue of causes & nature of its transformations between the end of the 8th and first decades of the 10th century AD. The main essence of those changes was the emergence of early state, considered within the framework of the early dryht-type state formation & hierarchization model.

It has been shown that the region of Polabya was originally settled by three major groups of the Slavic people: the West Lechites in the North, the White Serbs in the South-West and probably the White Croats in present day Oberlausitz. In addition, two zones of interaction emerged in course of migration: one – in Havel basin, where the Veleti settlers met the people of the White Serbian descent, and second, the Lechite-Croatian, – in Niederlausitz.

The study revealed that emergence of the Tornow Interaction Sphere (TIS) small “lowland” ringforts in the Northern Polabya territory during the 9th and early 10th centuries is capable to be considered as a result of internal processes, related to centralization of heterarchical political units, deliberately carried out by high princes and directed towards the formation of more hierarchical political system.

The author argues that between the Elbe & Saale rivers the heterarchical dryht-type state existed during the reign of Miliduch (before 806). The local society of the White Serbs was of clan character. The Sorbian “civitates” are equal to simple chiefdoms, the particular clan regions correspond with complex chiefdoms. Later on in the 9th & early 10th century the political unity of the Sorbi region was lost, despite of presumably more hierarchical mode of government in the Colodici’s principality of Czimislav (830s).

The obtained results make it possible to conclude the northern (sub-Baltic) and the southern (the Havel basin) part of the Veleti land in the 8th–10th centuries passed through quite different trajectories of political development. The principalities of Dragovit & Liub were localized on the Hevelli–Stodorans territory. The author suggests, the appreciable ethno-cultural diversity of the Middle and Lower Havel region with a major ethno-cultural border passing across its territory, as well as Charles Martel’s or Charlemagne’s policy could have a significant influence on the early state development of the Hevelli principality with its presumably military background and unifying tendencies.

It has been found the Charlemagne’s Veleti military expedition of 789 has a dual focus: primarily directed upon the South Veleti – Hevelli to obtain guarantees of their indifference regarding the possible Saxon uprising, it subsequently turned against the North Veleti to prevent their raids on the Obotrites, who at the time were the main Frankish allies in the region. After being subdued by Charlemagne, the high king of the

South Veleti lands – Dragovit apparently took part in the continuation of the campaign towards the Peene river basin, he didn't control.

There is considerable evidence for the political structure of the Hevelli principality becoming more hierarchic in the 9th – first decades of the 10th century, while the centralizing transformations, which also spread over the neighbouring Sprevane area, changed the traditional internal political subdivisions. Despite this on the local level the petty kings and aristocracy still possessed their old influence. They also played a major role during the proceedings of the assembly, which at least until 820s preserved the right to elect and depose the high king. On the other hand, hereditary rights of the high king's heirs on the forts network ensured the persistence of the high rule over this relatively hierarchic dryht-type state in the hands of one dynasty. It also appears that in the first half of the 10th century the governmental mode of the Hevelli–Stodorans principality heavily influenced the political organization of the early Přemyslid state, providing a prototype for the later castellany system in Bohemia.

The study demonstrates, the crisis of the North Veleti society at the end of 9th – in the first half of 10th century and destruction of more complex power structures in the area of the later Lutician federation formation, were caused by collapse of Norse trading centers in Menzlin-Görke & Rostock-Dierkow combined with a series of military defeats during the conflicts of 929–955. The results of analysis of the assembly in Radgosc functioning principles suggest that the Lutician federation of the mid-10th – early 11th century can be typologized as chiefdom confederacy with aristocratic form of government.

The author states that during the late 8th – first half of the 9th century the main center of state formation in the Obotrite lands was Starigard-Oldenburg – the capital of Thrasco's & Ceadrag's principality. Thrasco's reign was characterized by efficient cooperation with Charlemagne, which in 804 enabled him to obtain the supremacy over the Eastern Obotrite petty kings. In the aftermath the same position was possessed by Thrasco's successors – Slavomir and Ceadrag. Once being involved to the Danish economic system through the emporium of Reric, the Eastern Obotrite lands persisted in heterarchical mode of government until the late 9th century, while the political system of the West Obotrite lands passed through gradual centralization. In their internal policy Thrasco and Slavomir relied mostly on their military retinue (dryht). It can be assumed that relations between the high king and the rest of society became more symbiotic during the reign of Ceadrag and his probable successor Goztomuizl, when the detached from system of Norse emporia and centered around Starigard trade network was installed in the later land of Wagri. In the first decades of the 10th century the Starigard's princes apparently made up economic losses caused by general crisis of the Baltic trade through establishing more hierarchical political system in the Obotrites proper and the Warnower lands.

Keywords: the Polabian Slavs, the Obotrites, the Veleti, the White Serbs, Polabya, state formation, political system, chiefdom, early state, dryht-type state.

Підписано до друку 21. 01. 2019 р.
Формат 60х90/16. Папір офсетний.
Умовн. друк. арк. 0,9.
Шрифт: Times New Roman
Наклад 100 прим. Зам. № 5

Друк ПП «Ощипок М. М.»
Адреса: м. Львів, вул. С. Бандери, 45
№ свід.: 670155
тел./факс: (032) 238-74-60
e-mail: ommzmik@ukr.net